

AVESTA IJTIMOIIY MODELINING MARKAZIY OSIYO TARIXI NUQTAI NAZARIDAN TALQINI

M. Musurmonova

Termiz davlat universiteti

Tarix fakulteti, 3-kurs talabasi

E-mail: honorrky@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Avestodagi ijtimoiy-funksional model Markaziy Osiyo tarixiy kontekstida manbashunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Avesto matnlarida aks etgan ijtimoiy birliklar, ularning funksional vazifalari hamda ushbu modelning qadimgi Markaziy Osiyo jamiyatlari tarixini talqin qilishdagi ilmiy ahamiyatini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida manbashunoslik, tarixiy-qiyosiy, tizimli-funksional va germeneytik metodlardan foydalanildi. Avesto matnlaridagi *āθravan* (ruhoni), *raθaēštar* (jangchi), *vāstryō.fšuyant* (chorvador-dehqon) kabi ijtimoiy birliklarning diniy, harbiy va iqtisodiy funksiyalari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Avestodagi ijtimoiy model zamonaviy ma'nodagi qat'iy sinfiy tuzilma emas, balki kosmik tartib (*asha*), axloqiy burch va ijtimoiy vazifalarga asoslangan funksional tizim sifatida shakllangan. Ushbu modelni Markaziy Osiyo tarixiy jarayonlari, xususan qadimgi Baqtriya-Marg'iyona sivilizatsiyasi va ilk eroniy madaniy qatlamlar bilan qiyosiy o'rganish Avestoning tarixiy manba sifatidagi ilmiy qiymatini kengaytiradi.

Kalit so'zlar: Avesto, Markaziy Osiyo, ijtimoiy model, funksional tizim, asha, qadimgi Baqtriya, Marg'iyona, zardushtiylik, manbashunoslik.

Kirish. Insoniyat sivilizatsiyasi tarixida ayrim yozma yodgorliklar mavjudki, ular o'z davrining faqat diniy yoki adabiy qarashlarini emas, balki jamiyatning ichki tuzilishi, mehnat taqsimoti, axloqiy me'yorlari va ijtimoiy tashkilot tamoyillarini ham aks ettiradi. Avesto ana shunday ko'p qatlamli manbalardan biridir. U uzoq vaqt davomida asosan zardushtiylik dinining muqaddas matni sifatida o'rganib kelindi. Biroq zamonaviy manbashunoslik va tarixiy interpretatsiya yondashuvlari Avestoni faqat diniy matn emas, balki qadimgi jamiyatning ijtimoiy tafakkurini aks ettiruvchi tarixiy hujjat sifatida ko'rib chiqish imkonini bermoqda.

Avestodagi ijtimoiy tasavvurlarni o'rganish masalasi, ayniqsa, Markaziy Osiyo tarixini rekonstruksiya qilish nuqtai nazaridan alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki zardushtiylikning ilk shakllanish geografiyasi, Avesto matnlarida tilga olingan hududlar, qadimgi eroniy va turoniy madaniy qatlamlarning o'zaro munosabati hanuz tarixshunoslikdagi murakkab bahsli masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Shu bois

Avestoda aks etgan ijtimoiy modelni abstrakt diniy sxema sifatida emas, balki muayyan tarixiy-madaniy muhit mahsuli sifatida talqin qilish zarur.

Mazkur muammo shundan iboratki, Avestodagi ijtimoiy birliklar ko‘pincha keyingi davr sotsial kategoriyalari asosida izohlanib, ular “sinf”, “kastalar tizimi” yoki “davlat apparati” kabi tushunchalar bilan bevosita tenglashtirib yuboriladi. Holbuki, qadimgi diniy matnlar konseptual jihatdan zamonaviy ijtimoiy terminologiya bilan aynan mos kelmaydi. Natijada manbaning asl tarixiy mazmuni buzilishi mumkin. Shu jihatdan Avestodagi ijtimoiy modelni o‘zining ichki konseptual tizimi asosida tahlil qilish metodologik zarurat hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi bir necha omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, qadimgi Markaziy Osiyo jamiyatlari ijtimoiy tashkiloti masalasi bugungi tarixshunoslikda hanuz to‘liq yechim topmagan muammolardan biridir. Ikkinchidan, Avesto matnlarini tarixiy manba sifatida qayta talqin qilish mintaqaning sivilizatsion taraqqiyotini chuqurroq anglash imkonini beradi. Uchinchidan, O‘zbekiston hududining qadimgi madaniy merosi bilan bog‘liq yozma manbalarni ilmiy asosda tahlil qilish milliy tarixshunoslikning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi Avestodagi ijtimoiy-funksional modelni manbashunoslik va tarixiy interpretatsiya asosida tahlil qilish hamda uning Markaziy Osiyo tarixiy kontekstidagi ilmiy ahamiyatini aniqlashdan iborat.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda kompleks metodologik yondashuv qo‘llanildi.

Manbashunoslik metod tadqiqotning asosiy metodologik negizini tashkil etdi. Ushbu yondashuv orqali Avesto matnlaridagi ijtimoiy terminlar ularning lingvistik, semantik va tarixiy kontekstida tahlil qilindi. Manbani keyingi davr interpretatsiyalaridan ajratib, uning ichki konseptual tizimini aniqlashga alohida e‘tibor qaratildi.

Tarixiy-qiyosiy metod yordamida Avestodagi ijtimoiy model boshqa qadimgi hind-eroniy tasavvurlar, shuningdek Markaziy Osiyoning arxeologik va tarixiy materiallari bilan solishtirildi. Bu usul Avestodagi tasvirlarning tarixiy asoslarini aniqlash imkonini berdi.

Tizimli-funksional metod orqali Avestodagi ijtimoiy birliklar statik tabaqalar sifatida emas, balki muayyan funksional vazifalarni bajaruvchi o‘zaro bog‘liq ijtimoiy institutlar sifatida talqin qilindi. Bu yondashuv diniy, harbiy va xo‘jalik birliklarining jamiyat barqarorligidagi o‘rnini tushunishga yordam beradi.

Germenevtik metod manbaning ramziy va diniy tilini tarixiy interpretatsiya qilishda qo‘llanildi. Chunki Avesto matnlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarixiy kronika emas, balki diniy-falsafiy diskurs shaklida saqlanib qolgan.

Tadqiqotlar qismi. Avestodagi ijtimoiy tuzilma masalasi avestoshunoslik va qadimgi Sharq tarixshunosligida uzoq vaqt davomida turli metodologik yondashuvlar

asosida talqin qilib kelindi. Ushbu muammoning murakkabligi, avvalo, Avestoning bir davrda yaratilgan yaxlit tarixiy matn emasligi, balki turli davrlarda shakllangan diniy-falsafiy qatlamlardan iborat murakkab manba ekanligi bilan izohlanadi. Shu sababli undagi ijtimoiy birliklarni tarixiy reallikning bevosita aksi sifatida emas, balki muayyan mafkuraviy va diniy konsepsiyalar bilan uyg'unlashgan ijtimoiy tasavvurlar tizimi sifatida o'rganish talab etiladi.

Avestodagi ijtimoiy modelni o'rganishning klassik ilmiy bosqichi XX asr G'arb avestoshunosligi bilan bog'liq. Bu yo'nalishda M. Boyce alohida o'rin tutadi. Tadqiqotchi zardushtiylikni faqat diniy e'tiqod tizimi sifatida emas, balki qadimgi eroniy jamiyatning axloqiy va ijtimoiy tartibini shakllantiruvchi tizim sifatida talqin qiladi. Uning qarashlariga ko'ra, Avestodagi ijtimoiy tasavvurlar *asha* konsepsiyasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, jamiyatdagi turli guruhlarning faoliyati kosmik tartibni saqlashga qaratilgan axloqiy burch sifatida tushunilgan. Bu yondashuv Avestodagi ijtimoiy birliklarni sof kasbiy yoki iqtisodiy kategoriyalar sifatida emas, diniy-legitim funksional tizim sifatida ko'rish imkonini beradi.

J. Duchesne-Guillemin esa Avestoni qadimgi eroniy diniy tafakkurning mahsuli sifatida talqin qilib, undagi ijtimoiy kategoriyalarning mifologik-diniy asoslariga e'tibor qaratadi. Uning yondashuvida Avestodagi jamiyat modeli bevosita siyosiy-institutsional tizim emas, balki diniy dunyoqarashda shakllangan ideal tartib modelidir. Bu talqin muhim metodologik ahamiyatga ega, chunki diniy matndagi normativ ideal bilan tarixiy reallikni mexanik tenglashtirish ilmiy xatolarga olib kelishi mumkin.

I. Gershevitch Avesto tilining filologik tahliliga asoslangan yondashuv orqali ijtimoiy terminlarning tarixiy semantikasini aniqlashga harakat qilgan olimlardan biridir. Ayniqsa *āθravan*, *raθaēštar* va *vāstryō.ḥsuyant* kabi terminlarning etimologik tahlili ijtimoiy birliklarning funksional mohiyatini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Filologik yondashuv shuni ko'rsatadiki, bu atamalar keyingi davr ijtimoiy kategoriyalariga aynan mos keluvchi qat'iy "sinf" tushunchasini anglatmaydi.

P.O. Skjærvø Avestoni diniy-falsafiy matn sifatida chuqur tahlil qilib, undagi ijtimoiy tuzilmani zardushtiylikning axloqiy ontologiyasi bilan bog'laydi. Uning yondashuvida jamiyat diniy kosmosning bir qismi sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa ijtimoiy rollarning faqat amaliy vazifalar emas, balki muqaddas legitimlikka ega burchlar sifatida ko'rilganini anglatadi.

G. Gnoli zardushtiylikning tarixiy vatani va ilk geografik shakllanish muammolarini tahlil qilar ekan, Avestodagi ijtimoiy modelni ham ma'lum tarixiy-madaniy hudud bilan bog'liq holda ko'rib chiqadi. Uning tadqiqotlari Avesto jamiyati modelini umumiy "eroniy" abstraksiya sifatida emas, balki muayyan tarixiy makon bilan bog'liq hodisa sifatida tushunish zarurligini ko'rsatadi.

Sobiq sovet va MDH tarixshunosligida ushbu masala ko'proq qadimgi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar paradigmasi doirasida o'rganildi. V.I. Abaev, I.M. Dyakonov,

E.A. Grantovskiy singari tadqiqotchilar qadimgi eroniy jamiyatlarni tarixiy-materialistik model asosida tahlil qilib, ijtimoiy tabaqalanish va mehnat taqsimotiga e'tibor qaratdilar. Ushbu yondashuv ayrim foydali tarixiy kuzatuvlarni taqdim etsa-da, ba'zan diniy matnlarning konseptual tabiatini yetarlicha hisobga olmagan.

O'zbekiston tarixshunosligida Avesto masalasi asosan qadimgi davlatchilik, etnogenez va madaniy tarix nuqtai nazaridan o'rganilgan. A. Asqarov, E. Rtveladze, A. Sagdullayev, M. Is'hoqov singari olimlarning tadqiqotlari qadimgi Markaziy Osiyo sivilizatsiyalarini Avesto bilan bog'liq holda talqin qilishda muhim o'rin tutadi. Ayniqsa Avestoni Markaziy Osiyo tarixiy xotirasining tarkibiy qismi sifatida ko'rish yondashuvi milliy tarixshunoslikda kuchli yo'nalishlardan biridir.

Biroq shuni qayd etish lozimki, mavjud tadqiqotlarning aksariyatida Avestodagi ijtimoiy birliklar alohida terminologik yoki diniy tahlil darajasida qolib ketgan. Ularni yaxlit ijtimoiy-funksional model sifatida, ayniqsa Markaziy Osiyo tarixiy kontekstida kompleks tahlil qilish masalasi yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Avestodagi ijtimoiy modelni tushunishda eng muhim metodologik masala — undagi ijtimoiy birliklarni zamonaviy sotsiologik kategoriyalar bilan mexanik tenglashtirmaslikdir. Chunki Avesto jamiyati zamonaviy davlat institutlari, huquqiy byurokratiya yoki iqtisodiy sinfiy tizim shakllanib ulgurgan jamiyat emas. Undagi ijtimoiy tuzilma, avvalo, diniy dunyoqarash, mehnat taqsimoti, himoya ehtiyoji va axloqiy burch konsepsiyalari bilan shakllangan funksional model sifatida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan Avestodagi asosiy ijtimoiy birliklarni tarixiy-semantik asosda tahlil qilish muhimdir.

Ruhoniy qatlam: *āθravan*. Avestodagi eng muhim ijtimoiy birliklardan biri *āθravan* hisoblanadi. Mazkur termin odatda ruhoniy yoki muqaddas marosim ijrochisi sifatida tarjima qilinadi. Etimologik jihatdan u olov (*ātar*) bilan bog'liq diniy semantik qatlama ega bo'lib, zardushtiylikdagi muqaddas olov kultining diniy markaziy o'rni bilan uzviy bog'liqdir. Biroq *āθravan* tushunchasini faqat ibodat marosimlarini bajaruvchi tor diniy kasb vakili sifatida tushunish yetarli emas.

Avestodagi ruhoniy qatlam jamiyatning axloqiy-me'yoriy markazini ifodalaydi. Ularning asosiy vazifasi diniy marosimni boshqarish, muqaddas matnlarni saqlash, rasm-rusumlarning legitimligini ta'minlash hamda kosmik tartibni ifodalovchi *asha* prinsipining ijtimoiy hayotda amal qilishini mustahkamlashdan iborat bo'lgan. Shu jihatdan *āθravan* diniy institut vakili bo'lish bilan birga ijtimoiy legitimlik tashuvchisi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Tarixiy nuqtai nazardan bunday qatlamning mavjudligi murakkablashayotgan diniy-madaniy tizim va ijtimoiy normativ tartibning shakllanishini ko'rsatadi. Diniy bilim va ritual amaliyot ustidan nazorat ijtimoiy hokimiyatning muhim shakllaridan biri bo'lgan.

Harbiy-himoya qatlami: *raθaēštar*. Avestodagi ikkinchi muhim ijtimoiy birlik *raθaēštar* bo‘lib, odatda jangchi yoki harbiy qatlam sifatida talqin qilinadi. Termin tarkibidagi *raθa*- elementi arava bilan bog‘liq bo‘lib, uning dastlabki semantikasi jang aravalari bilan aloqador harbiy elitani anglatgan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas.

Mazkur qatlamning funksiyasi jamiyatni tashqi tahdidlardan himoya qilish, harbiy kuchni ta‘minlash va xavfsizlikni saqlashdan iborat bo‘lgan. Biroq Avestodagi jangchi obrazi oddiy kuch ishlatuvchi qatlam emas. Zardushtiylik axloqiy paradigmasida yovuzlikka qarshi kurash diniy-axloqiy mazmun kasb etadi. Shu sababli jangchi funksiyasi ham ma‘naviy legitimlik bilan uyg‘unlashadi.

Bu holat qadimgi jamiyatlarda harbiy kuchning faqat siyosiy emas, balki kosmik-axloqiy vazifa sifatida talqin qilinganini ko‘rsatadi. Jamiyat xavfsizligi diniy tartibning davomiyligi uchun zarur shart sifatida ko‘rilgan.

Xo‘jalik-ishlab chiqaruvchi qatlam: *vāstryō.ḥšuyant*. Avestodagi ijtimoiy modelning iqtisodiy tayanchi *vāstryō.ḥšuyant* qatlamidir. Ushbu termin odatda chorvador-dehqon yoki ishlab chiqaruvchi xo‘jalik qatlami sifatida tarjima qilinadi. Mazkur guruh jamiyatning moddiy hayotini ta‘minlovchi asosiy kuch bo‘lgan.

Zardushtiylik dunyoqarashida yerga ishlov berish, chorva boqish, hosildorlikni oshirish va tabiiy resurslarni ehtiyotkorlik bilan boshqarish ezgulik bilan bog‘langan faoliyat sifatida talqin qilinadi. Bu jihat Avesto ijtimoiy modelida iqtisodiy mehnatning diniy-axloqiy maqomga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Agar ruhoni qatlam ma‘naviy tartibni, jangchilar xavfsizlikni ta‘minlagan bo‘lsa, aynan ushbu qatlam moddiy barqarorlikni yaratgan. Shu ma‘noda u jamiyatning iqtisodiy fundamenti hisoblanadi.

Bu model Markaziy Osiyoning qadimgi irrigatsion va agro-chorvachilik xo‘jaligi tarixiy realliklari bilan ham mantiqan mos keladi.

Avestoshunoslikda bahsli masalalardan biri to‘rtinchi ijtimoiy qatlamning mavjudligi masalasidir. Ayrim keyingi zardushtiy an‘analarda ruhoni, jangchi, dehqon va hunarmand ko‘rinishidagi to‘rtlik modeli tilga olinadi. Biroq bu modelning to‘g‘ridan-to‘g‘ri Gathik yoki ilk Avesto qatlamlariga tegishliligi bahsli.

Metodologik jihatdan bu yerda ehtiyotkorlik zarur. Chunki keyingi diniy-sotsial tizimlarni bevosita ilk manbaga retroaktiv ko‘chirish ilmiy xatodir. Shunga qaramay, mehnat ixtisoslashuvi chuqurlashgan jamiyatlarda hunarmandlik faoliyatining mavjud bo‘lishi tarixiy jihatdan tabiiydir.

Markaziy Osiyodagi Bronza davri va ilk temir davri arxeologik materiallari yuqori darajadagi hunarmandchilik, metallurgiya, kulolchilik va ixtisoslashgan ishlab chiqarish mavjudligini ko‘rsatadi. Shu sababli Avestodagi ijtimoiy modelni interpretatsiya qilishda ishlab chiqaruvchi texnologik qatlam ehtimolini inkor etib bo‘lmaydi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, Avestodagi ijtimoiy model vertikal hukmronlik tizimi emas, balki funksional komplementarlik asosida shakllangan. Har bir birlik jamiyatning muayyan ehtiyojiga javob berib, ruhoniylar diniy – g‘oyaviy va ma‘naviy hamjihatlikni ta‘minlashga, jangchilar – jamiyatni himoyasini ta‘minlashga, xo‘jalik qatlami — moddiy ta‘minotga mas‘ul hisoblangan. Bu jihat qadimgi jamiyatning murakkab, ammo funksional muvozanatga tayangan tizim sifatida shakllanganini ko‘rsatadi.

Avestodagi ijtimoiy-funksional modelni chuqur tushunish uchun uning markaziy konseptual asosini tashkil etuvchi *asha* tushunchasini tahlil qilish zarur. Chunki Avestodagi jamiyat tasavvuri oddiy ijtimoiy institutlar yig‘indisi emas; u kosmik, axloqiy va diniy tartib haqidagi yaxlit dunyoqarash tizimining tarkibiy qismidir. Shu bois Avestodagi ijtimoiy birliklarning funksiyalarini faqat mehnat taqsimoti nuqtai nazaridan emas, balki ularning *asha* bilan bog‘liqligi asosida interpretatsiya qilish ilmiy jihatdan to‘g‘riroqdir.

Asha Avesto konseptual tizimida eng fundamental kategoriyalardan biri hisoblanadi. U odatda “haqiqat”, “tartib”, “adolat”, “kosmik uyg‘unlik” kabi ma‘nolarda talqin qilinadi. Biroq ushbu tushunchani bitta zamonaviy termin bilan to‘liq ifodalash mushkul. Chunki *asha* diniy-falsafiy mazmun jihatidan ko‘p qatlamli semantik birlikdir. U bir vaqtning o‘zida kosmik qonuniyat, axloqiy me‘yor, ijtimoiy muvozanat va diniy haqiqatni anglatadi.

Mazkur konsepsiya Avestodagi ijtimoiy modelning markaziy ichki mexanizmini tashkil etadi. Jamiyatdagi har bir funksional birlik aynan shu tartibni saqlashning muayyan shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Shu ma‘noda Avestodagi ijtimoiy vazifalar utilitar iqtisodiy ehtiyoj mahsuli emas, balki diniy-axloqiy burch sifatida shakllangan.

Ruhoniy va *asha*. Ruhoniy qatlamning *asha* bilan aloqasi eng yaqqol ko‘rinadi. Chunki diniy marosimlar, muqaddas matnlar, poklik qoidalari va ritual amaliyotlar aynan kosmik tartibni saqlash vositasi sifatida tushunilgan. Ruhoniy bu tizimda shunchaki diniy xizmatchi emas, balki *ashaning* yer yuzidagi interpretatori sifatida namoyon bo‘ladi.

Bu holat diniy bilimning ijtimoiy hokimiyat bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Normativ tartibni sharhlash vakolati muayyan guruh qo‘lida bo‘lishi jamiyatning mafkuraviy markazlashuviga olib keladi. Shu bois ruhoniy funksiyasi diniy va ijtimoiy legitimlikni birlashtiradi.

Jangchi va *asha*. Dastlab qaraganda jangchi qatlam ko‘proq amaliy-harbiy vazifa bilan bog‘liqdek tuyuladi. Ammo Avesto dunyoqarashida yovuzlikka qarshi kurash nafaqat harbiy, balki axloqiy va kosmik mazmunga ega. Ahura Mazda yaratgan tartibga qarshi turuvchi xaos va yovuzlik kuchlariga qarshi kurash diniy burch sifatida talqin qilinadi.

Shu sababli jangchi faqat hududiy himoya subyekti emas, balki *ashaning* himoyachisi sifatida ham ko‘riladi. Harbiy kuch diniy legitimlik bilan uyg‘unlashadi.

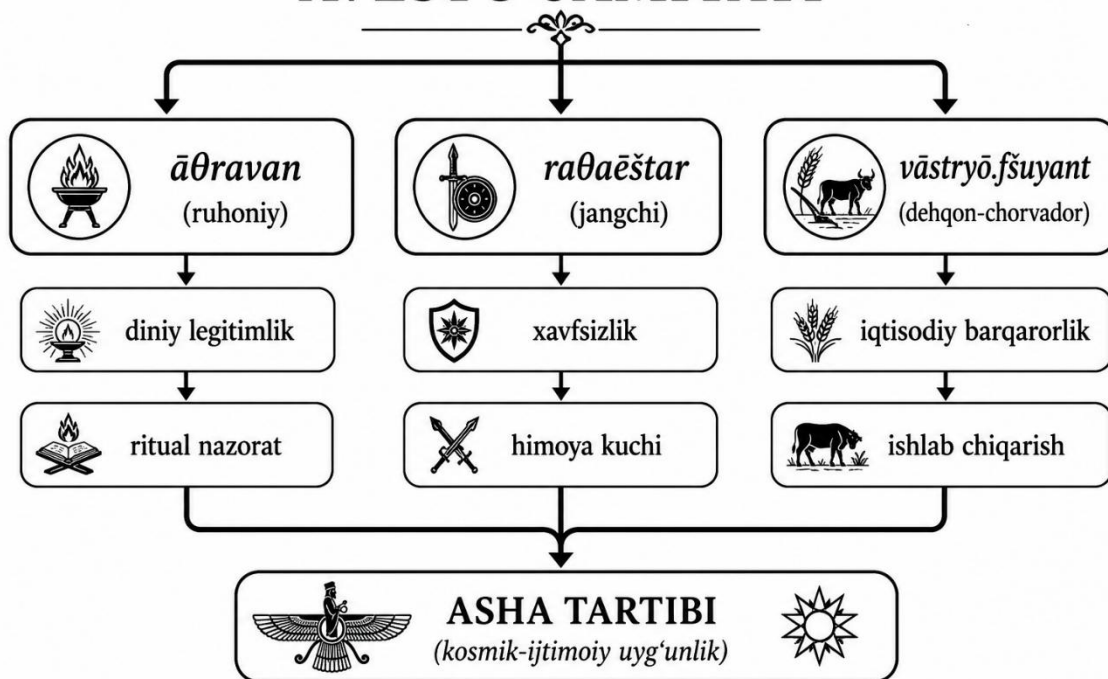
Bu model qadimgi jamiyatlarda siyosiy kuch va diniy legitimlik o‘rtasidagi yaqin bog‘liqlikni ko‘rsatadi.

Mehnat va asha. Avestodagi eng qiziqarli jihatlardan biri mehnatning diniy-axloqiy qadriyatga aylanganidir. Yerga ishlov berish, hosil yetishtirish, chorvachilik, ishlab chiqarish — bular faqat iqtisodiy faoliyat emas. Ular ezgulikni ko‘paytiruvchi, tartibni mustahkamlovchi amaliyot sifatida tushuniladi.

Bu yondashuv Avesto jamiyatida iqtisodiy faoliyat va ma‘naviy dunyoqarash bir-biridan ajralmaganini ko‘rsatadi. Moddiy ishlab chiqarish ham kosmik tartibga xizmat qiluvchi faoliyat hisoblanadi.

Mazkur model Markaziy Osiyoning qadimgi irrigatsion sivilizatsiyalari tarixiy realligi bilan ham uyg‘unlashadi. Sug‘orma dehqonchilik, chorvachilik va ekologik muvozanatning muhimligi qadimgi mintaqaviy tarix uchun xarakterli hodisadir.

AVESTO JAMIYATI

Shunday qilib, Avestodagi ijtimoiy modelning ichki mantig‘i funksional differensiasiya va axloqiy-kosmik legitimlik sinteziga asoslangan. Bu tizimda:

- hokimiyat = diniy legitimlik + ijtimoiy vazifa
- mehnat = iqtisodiy faoliyat + axloqiy burch
- harbiylik = xavfsizlik + kosmik himoya

Bu jihat Avesto ijtimoiy modelini oddiy qadimgi ijtimoiy bo‘linish sxemasidan ancha murakkab konseptual tizimga aylantiradi.

Shu nuqtai nazardan Avestodagi jamiyatni “kastalar tizimi”, “ibtidoiy sinfiy tuzilma” yoki “oddiy mehnat taqsimoti” sifatida talqin qilish yetarli emas. U diniy-metafizik asosga ega ijtimoiy modeldir.

Avestodagi ijtimoiy-funksional modelni tarixiy jihatdan talqin qilishda eng muhim metodologik masalalardan biri — diniy normativ matn bilan tarixiy reallik o‘rtasidagi munosabatni ehtiyotkorlik bilan aniqlashdir. Avesto to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarixiy xronika emas, shu sababli undagi ijtimoiy modelni muayyan tarixiy jamiyatning fotografik nusxasi sifatida qabul qilish ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Biroq bu holat manbaning tarixiy qiymatini inkor etmaydi. Aksincha, diniy matnlar ko‘pincha o‘z davrining ijtimoiy idealari, kollektiv tasavvurlari va institutsional xotirasini aks ettiradi. Shu nuqtai nazardan Avestodagi ijtimoiy modelni qadimgi Markaziy Osiyo tarixiy jarayonlari bilan qiyosiy tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Markaziy Osiyoning bronza davri va ilk temir davri tarixiy taraqqiyoti murakkab ijtimoiy differensiasiya, mehnat taqsimoti va diniy markazlashuv jarayonlari bilan tavsiflanadi. Ayniqsa Baqtriya–Marg‘iyona arxeologik kompleksi (BMAK/Oks sivilizatsiyasi) doirasida shakllangan yirik manzilgohlar, monumental me‘morchilik, ixtisoslashgan ishlab chiqarish va marosimiy markazlarning mavjudligi ijtimoiy murakkablashuv darajasining yuqoriligini ko‘rsatadi. Bu holat Avestodagi funksional ijtimoiy model bilan qiyosiy interpretatsiya uchun muhim tarixiy zamin yaratadi.

Avestodagi *āθravan* modeli tarixiy talqinda diniy marosimni boshqaruvchi va normativ bilimni nazorat qiluvchi ijtimoiy qatlam ehtimolini ko‘rsatadi. Markaziy Osiyo bronza davri arxeologik yodgorliklarida aniqlangan monumental marosimiy inshootlar, olov bilan bog‘liq kultik elementlar va diniy markazlashuv alomatlari bunday ehtimolni tarixiy jihatdan kuchaytiradi.

Albatta, Avestodagi ruhoni modelni to‘g‘ridan-to‘g‘ri BMAKdagi muayyan arxeologik guruh bilan aynanlashtirish mumkin emas. Ammo diniy institutlarning ijtimoiy markaziy rolga ega bo‘lishi tarixiy qonuniyat sifatida mantiqiy ko‘rinadi.

Avestodagi *raθaēštar* modeli tashqi xavf, hududiy himoya va siyosiy kuch ehtiyojini aks ettiradi. Qadimgi Markaziy Osiyo tarixida qal‘ali manzilgohlar, mudofaa devorlari, markazlashgan arxitektura va harbiy xarakterdagi infratuzilma mavjudligi bunday ehtiyojning real tarixiy asosga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Bu jihatdan Avestodagi jangchi modeli mifologik obraz bo‘lish bilan birga muayyan tarixiy ijtimoiy funksiyaning ideallashtirilgan ifodasi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Avestodagi *vāstryō.šsuyant* modeli Markaziy Osiyo tarixiy realligi bilan eng yaqin mos tushuvchi qatlamdir. Chunki mintaqaning qadimgi tarixida sug‘orma dehqonchilik, chorvachilik, suv resurslari boshqaruvi va agro-urban taraqqiyot markaziy o‘rin egallagan.

Irrigatsion tizimlarga tayangan xo‘jalik modeli mehnatni tashkil etish, resurslarni taqsimlash va kollektiv ijtimoiy hamkorlikni talab etgan. Bu esa Avestodagi ishlab chiqaruvchi qatlamning tarixiy asosga ega bo‘lish ehtimolini kuchaytiradi.

Markaziy Osiyo arxeologik materiallari yuqori darajadagi metallurgiya, kulolchilik, tosh ishlov berish, zargarlik va boshqa ixtisoslashgan ishlab chiqarish shakllari mavjudligini ko‘rsatadi. Shu sababli Avestoda to‘liq shakllangan alohida hunarmandlar sinfi aniq tilga olinmagan bo‘lsa ham, tarixiy interpretatsiyada texnologik ishlab chiqaruvchi qatlam mavjudligini taxmin qilish mantiqan asosli.

Bu yerda metodologik ehtiyotkorlik zarur: arxeologik reallikni diniy matnga mexanik ko‘chirish ham, diniy matni tarixiy reallikdan mutlaqo uzib qo‘yish ham noto‘g‘ri.

Avesto modeli va Markaziy Osiyo tarixiy qiyosi

Avestodagi birlik	Funksiyasi	Tarixiy qiyos (Markaziy Osiyo)
<i>āθravan</i>	diniy legitimlik	marosimiy markazlar
<i>raθaēštar</i>	himoya	qal‘ali manzilgohlar
<i>vāstryō.šuyant</i>	iqtisodiy ishlab chiqarish	irrigatsion dehqonchilik
ehtimoliy hunarmand qatlam	texnologik ishlab chiqarish	metallurgiya/hunarmandchilik

Avestodagi ijtimoiy modelni Markaziy Osiyo tarixiga tatbiq etishda ikki metodologik xatodan saqlanish lozim.

Birinchisi — **to‘liq identifikatsiya xatosi**. Ya‘ni diniy matndagi modelni bevosita tarixiy jamiyatning aniq nusxasi deb qabul qilish.

Ikkinchisi — **to‘liq diskonneksiya xatosi**. Ya‘ni Avestoni faqat abstrakt diniy metafora deb ko‘rib, uning tarixiy manbashunoslik qiymatini inkor etish.

Optimal yondashuv — **ehtiyotkor tarixiy interpretatsiya modelidir**. Bu modelga ko‘ra Avestodagi ijtimoiy-funksional tuzilma qadimgi Markaziy Osiyo va eroniy dunyo ijtimoiy tajribalarining diniy-normativ transformatsiyasi sifatida talqin qilinadi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Avestodagi ijtimoiy model zamonaviy sotsiologik “sinfiy tuzilma” tushunchasi bilan aynan mos kelmaydi. U ko‘proq funksional, axloqiy va kosmik legitimlikka asoslangan ijtimoiy tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Asosiy natijalar:

Birinchidan, Avestodagi ijtimoiy birliklar funksional differensiasiyani aks ettiradi.

Ikkinchidan, *asha* konsepsiyasi ushbu modelning ichki integratsion mexanizmini tashkil etadi.

Uchinchidan, model qadimgi Markaziy Osiyo tarixiy realliklari bilan qisman qiyosiy uyg'unlikka ega.

To'rtinchidan, diniy matn va tarixiy reallik o'rtasidagi murakkab munosabat ehtiyotkor interpretatsiyani talab qiladi.

Mazkur tadqiqot Avestoni nafaqat diniy yodgorlik, balki ijtimoiy tafakkur tarixining muhim manbasi sifatida ko'rish imkonini beradi.

XULOSA

Avestodagi ijtimoiy-funksional modelni manbashunoslik va tarixiy interpretatsiya asosida tahlil qilish bir qator muhim ilmiy xulosalarga olib keladi.

Avvalo, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, Avestodagi jamiyat modeli zamonaviy ma'nodagi qat'iy sinfiy tuzilma sifatida talqin qilinishi metodologik jihatdan to'g'ri emas. Manbada aks etgan ijtimoiy birliklar iqtisodiy yoki siyosiy stratifikatsiyaning klassik ko'rinishi emas, balki diniy-axloqiy legitimlikka ega funksional ijtimoiy tizim elementlari sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan Avestodagi jamiyat modeli ko'proq vazifalar differensiasiyasi asosida tashkil topgan murakkab ijtimoiy organizm sifatida tushunilishi maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchidan, Avestodagi *āθravan*, *raθaēštar* va *vāstryō.šsuyant* kabi ijtimoiy birliklar qadimgi jamiyatning uch asosiy ehtiyojini — ma'naviy legitimlik, xavfsizlik va iqtisodiy barqarorlikni ifodalaydi. Ruhoniy qatlam normativ va ritual tartibni ta'minlagan, jangchi qatlam himoya funksiyasini bajargan, ishlab chiqaruvchi qatlam esa moddiy hayotning iqtisodiy asosini yaratgan. Ushbu funksional differensiasiya qadimgi ijtimoiy murakkablashuvning muhim ko'rsatkichi hisoblanadi.

Uchinchidan, tadqiqot *asha* konsepsiyasining Avestodagi ijtimoiy modelning markaziy integratsion mexanizmi ekanini ko'rsatdi. Mazkur tushuncha diniy, axloqiy va kosmik tartibni birlashtiruvchi konseptual markaz sifatida jamiyatning barcha ijtimoiy birliklarini yagona normativ tizimga bog'laydi. Natijada ijtimoiy vazifalar oddiy utilitar faoliyat emas, balki ezgulikni qaror toptirishga qaratilgan axloqiy burch sifatida namoyon bo'ladi.

To'rtinchidan, Avestodagi ijtimoiy modelni qadimgi Markaziy Osiyo tarixiy jarayonlari bilan qiyosiy tahlil qilish uning tarixiy interpretatsion salohiyatini ochib beradi. Baqtriya–Marg'iyona arxeologik kompleksi, qadimgi irrigatsion xo'jalik tizimlari, marosimiy markazlar va ixtisoslashgan ishlab chiqarish shakllari Avestodagi funksional ijtimoiy model bilan ma'lum darajada konseptual uyg'unlik namoyon qiladi. Biroq bu o'xshashliklarni bevosita identifikatsiya sifatida emas, ehtiyotkor tarixiy interpretatsiya shaklida talqin qilish ilmiy jihatdan to'g'riroqdir.

Beshinchidan, tadqiqot metodologik jihatdan diniy matnlarni tarixiy manba sifatida ishlatishda muvozanatli yondashuv zarurligini ko'rsatdi. Diniy matnni to'liq

tarixiy reallikning aks-sadosi deb qabul qilish ham, uni mutlaqo abstrakt metafizik konstruksiya sifatida ko‘rish ham biryoqlama yondashuvdir. Optimal metodologik model — manbaning diniy, normativ va tarixiy qatlamlarini kompleks tahlil qilishdir.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, Avestodagi ijtimoiy-funksional model qadimgi Markaziy Osiyo va eroniy dunyo ijtimoiy tafakkur tarixini anglashda muhim manbashunoslik resursi hisoblanadi. Mazkur model diniy metafizika, axloqiy normativlik va ijtimoiy tashkilotning o‘zaro integratsiyalashgan shaklini namoyon etadi. Shu jihatdan Avesto nafaqat diniy meros, balki qadimgi jamiyat konseptual tarixini o‘rganishda noyob ilmiy manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boyce, M. *A History of Zoroastrianism. Vol. I: The Early Period.* Leiden: Brill, 1975.
2. Boyce, M. *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism.* Manchester: Manchester University Press, 1984.
3. Duchesne-Guillemin, J. *La religion de l’Iran ancien.* Paris: Presses Universitaires de France, 1962.
4. Gnoli, G. *Zoroaster’s Time and Homeland.* Naples: Istituto Universitario Orientale, 1980.
5. Humbach, H. *The Gathas of Zarathushtra and the Other Old Avestan Texts.* Heidelberg: Winter, 1991.
6. Skjærvø, P.O. *The Spirit of Zoroastrianism.* New Haven: Yale University Press, 2011.
7. Gershevitch, I. “Zoroaster’s Own Contribution.” *Journal of Near Eastern Studies.* 1964. Vol. 23. No. 1.
8. Asqarov, A. *O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi.* Toshkent: Universitet, 2007.
9. Rtveladze, E.V. *Sivilizatsii, gosudarstva, kultury Tsentralnoy Azii.* Toshkent, 2005.
10. Sagdullayev, A. *Qadimgi O‘zbekiston ilk yozma manbalarda.* Toshkent, 1996.
11. Ishoqov, M. *Avesto va qadimgi Turon madaniyati.* Toshkent: Fan, 2001.
12. Sarianidi, V.I. *Margiana and Protozoroastrism.* Athens, 1998.
13. Kohl, P. *The Making of Bronze Age Eurasia.* Cambridge University Press, 2007.